

Małgorzata GałęziowskaORCID: 0000-0002-4255-260X
gosia.galeziowska@wp.pl

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie

Organizacje kombatanckie a tożsamość zbiorowości lokalnej na przykładzie Morağa i okolic. Część II

Characteristics of veterans' organizations in the perspective of identity on the example of Morağ and the surrounding area. Part II

DOI: 10.34739/doc.2023.20.06

Abstrakt: Celem tekstu jest umiejscowienie cech tożsamości członków organizacji kombatanckich w specyficznej społeczności lokalnej Morağa i okolic, naznaczonej skutkami II wojny światowej. Do najważniejszych czynników tożsamościowotwórczych należą zatrudnienie i rodzina, obok przynależności związkowej. Te czynniki są silnie warunkowane procesem osadnictwa. Wartość przeszłości dla tożsamości zmienia się w czasie – wraz z potrzebami kombatanów. Analizie poddano dokumenty wywołane przez organizacje kombatanckie, w tym życiorysy członków Związku Bojowników o Wolność i Demokrację oraz Związku Inwalidów Wojennych.

Słowa kluczowe: kombatancki, tożsamość, społeczność lokalna, rodzina, Morağ

Abstract: The aim of the text is to locate the identity characteristics of the members of veterans' organisations in the specific local community of Morağ and the surrounding area, marked by the effects of the Second World War. Among the most important identity-forming factors are employment and family in addition to union affiliation. These factors are strongly conditioned by the settlement process. The value of the past identity changes over time, along with the needs of the veterans. Documents produced by veterans' organisations are analysed, including biographies of members of the Society of Fighters for Freedom and Democracy and the Association of War Veterans.

Keywords: veterans, identity, community, the family, Morağ

Cechy tożsamości powojennej społeczności w Morağu i okolicach można prześledzić, badając lokalną historię osadnictwa wojennego oraz organizacje kombatanckie, ściśle związane z migra-

cjami ludności polskich przedwojennych Kresów¹. Polegało to na zorganizowanym zasiedlaniu rodzinami wojskowych, obszarów przy zachodniej i północnej granicy powojennej Polski². Stopniowo występował więc proces identyfikacji jednostki z grupą zamieszkującą dane terytoria, kształtowania się więzi, co prowadziło do rozwoju życia społecznego³. W utworzonym po II wojnie światowej Okręgu Mazurskim w północno-wschodniej Polsce byli żołnierze i ich rodziny także się osiedlali, jednak proces ten nie był tak silnie sterowany, jak w przypadku obszarów przygranicznych na zachodzie Polski. Istotne było to, że wśród kombatantów istniała świadomość przynależności do osadników wojskowych. Wzmacniały ją nadania ziemi, co ilustrują fragmenty życiorysów kombatantów: „w ramach osadnictwa wojskowego przyznano mnie gospodarstwo rolne o powierzchni 9,69 ha”⁴; „osiedliłem się we wsi Kadzie, gmina Małdyty, woj. Olszyn na gospodarstwie rolnym jako osadnik wojskowy”⁵.

Przyjmuje się, że indywidualne doświadczenia z wojny, przynależność organizacyjna oraz uwarunkowania osiedlenia się miały znaczny udział w kształtowaniu cech tożsamości członków rodziny i tożsamości zbiorowości lokalnej. Przypuszcza się również, że tożsamościowotwórcza funkcja organizacji ewoluowała z biegiem lat: zmniejszało się znaczenie autoidentyfikacji za pomocą instytucji, zwiększała się wartość więzi instrumentalnej, związanej z charytatywną działalnością takiej organizacji. Niniejszy tekst jest rezultatem analizy zawartości kronik organizacji kombatanc-

¹ K. Kersten, *Osadnictwo wojskowe w 1945 r. Próba charakterystyki*, „Przegląd Historyczny” 1964, nr 4, s. 642. Należy zwrócić uwagę, iż Morąg znalazł się w granicach Polski w 1945 r. Nastąpiło to jako konsekwencja II wojny światowej, gdy część terenów III rzeszy została przekazana państwu polskiemu, a Rzeczpospolita utraciła Kresy Wschodnie. W efekcie dokonywano przesiedleń ludności. Z nowych granic Polski wysiedlono ok. 3,5 mln Niemców, a na ich miejsce osiedlali się głównie Polacy, którzy musieli opuścić tereny włączone do ZSRR. A. Bobryk, *Usage of mother tongue by minorities in public life in Poland. The example of the German minority*, [w:] *The Fifth International Conference on History and Political Sciences. Proceedings of the Conference (January 23, 2015)*, red. K. Orzechowska, Vienna 2015, s. 60.

² C. Osekowski, *Oficjalne i faktyczne cele osadnictwa wojskowego na pograniczu polsko-niemieckim po II wojnie światowej*, „Słupskie Studia Historyczne” 1993, nr 3, s. 54-55.

³ A. Bobryk, *Tożsamość narodowa i asymilacja. Dylematy integracji*, [w:] *Kultura pogranicza. Pogranicze kultur*, red. A. Bobryk, Siedlce-Pułtusk 2005, s. 43.

⁴ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morągu, sygn. DH 16398 OMO/24.

⁵ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/36.

kich działających w Morągu i okolicach⁶. Przebadano również dokumenty związkowe i instytucjonalne dane biograficzne kombatanatów, dostępne w zasobach Muzeum Warmii i Mazur⁷.

Wyróżnienie z rozmaitych sposobów identyfikacji tych, które określają mieszkańców określonego rejonu społeczno-kulturowego, prowadzi do tworzenia tożsamości zbiorowości lokalnej i regionalnej. Zależności te są podkreślane od niedawna, gdyż długi czas pierwszeństwo w charakterystyce identyfikacji miała przynależność narodowa⁸. Jako pojęcia tożsamość lokalna i regionalna różnią się między sobą na przykład zasięgiem oraz stanami nateżenia cech, jednak tutaj będą traktowane zamiennie ze względu na to, że za-
stane w okolicach Morąga przejawy tożsamości lokalnej były często traktowane z grubsza jako przejawy niemieckości, a wśród ludności napływowej także dość ogólnie rozróżniano migrantów z Polski centralnej lub wschodniej.

Powojenny, gwałtowny ruch ludności i jego konsekwencje stały się istotnym czynnikiem tożsamościotwórczym na tym obszarze. W 1939 r. obszar powiatu morąskiego zaludniało ok. 54 tys. osób, w 1946 r. było ich tam ok. 22 tys., z tego 96% zasiedliło wieś⁹. W stosunku do 1945 r. była to znaczna różnica, gdyż według Wojewódzkiego Wydziału Osiedleńczego, w lipcu 1945 r. na terenie ówczesnego powiatu morąskiego przebywało ok. 6,3 tys. ludzi, z tego 1,7 tys. przybyszów z Polski¹⁰. A. Sakson podaje, że według spisu z 14 I 1946 r. w powiecie morąskim było 24,9%

⁶ J.A. Holstein, J.F. Gubrium, *Interpretive Practice and Social Action*, [w:] *The Sage Handbook of Qualitative Research*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Thousand Oaks–London–New Delhi 2005, s. 484-485.

⁷ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morągu, sygn. DH 16398 OMO/1-115; jest to zespół akt osobowych odzwierciedlający stan z końcowego okresu istnienia morąskiego Oddziału ZIW, bez akt tych osób, które się wyprowadziły i przeniósły swoje członkostwo w nowe miejsce zamieszkania. Por. Zszywka akt „Wnioski o nadanie odznaczeń 1970-2007” Oddział ZIW w Morągu, sygn. DH 16406 OMO: pismo do Zarządu Okręgu ZIW w Olsztynie z wykazem 17 nazwisk członków, z których 6 osób nie figuruje w zespole 115 akt.

⁸ T. Zarycki, *Wybrane dylematy budowania tożsamości regionalnej*, [w:] *Tożsamość województwa świętokrzyskiego w kontekście kraju i Unii Europejskiej*, red. A. Kasińska-Metryka i R. Miernik, Kielce–Katowice 2008, s. 37-39.

⁹ S. Żyromski, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945-1949*, Olsztyn 1971, s. 33.

¹⁰ Ibidem, s. 51.

Niemców¹¹. Ludność ta sukcesywnie stamtąd wyjeżdżała. W końcowym okresie wojny była to ucieczka, której towarzyszył chaos, od 1945 r. emigrowali ci, którzy dokonali wyboru państwowości i zdecydowali się opuścić swoje domy. Pewną liczbę wyjeżdżających stanowili wracający do domów robotnicy przymusowi, choć zdarzało się, że osiedlali się na miejscu: „W lutym 1943 hitlerowcy zabili mego ojca, a mnie wraz z rodzeństwem wywieźli na roboty do Prus Wschodnich, wieś Jerzwałd pow. Morąg, gdzie pracowałem w majątku u bauera aż do wyzwolenia przez Armię Radziecką, tj. do dnia 21 I 1945 r. Po wyzwoleniu osiedliłem się we wsi Bramka gm. Morąg i objąłem gospodarstwo rolne. We wrześniu 1946 zawarłem związek małżeński (...) i nadal gospodarowałem na gospodarstwie”¹². Bardziej skomplikowane były losy innego kombatan-ta, który również powrócił na te tereny: „Po wybuchu II wojny zostałem zwerbowany do pracy przymusowej w majątku niemieckim w okolicach Pruszcza Gdańskiego gdzie pracowałem do 1942. W roku 1942 zostałem przymusowo wcielony do armii niemieckiej (...) i skierowany do Grecji, gdzie przebywałem do 1944. We wrześniu 1944 zostałem skierowany na front włoski. 8 września zostałem ranny w okolicach Reminy [Rimini-??] i przewieziony do Czechosłowacji [sic] Karlove Vary gdzie w szpitalu doczekałem końca wojny. W roku 1945 po powrocie do domu wyjechałem do Jarmołtowa woj. olsztyńskie gdzie osiedliłem się i otrzymałem gospodarstwo”¹³.

W życiorysach członków organizacji kombatanckich powojenna migracja była opisywana w sposób neutralny lub sugerujący pewną nieuchronność: „w maju 1947 r. wraz z rodzicami przyjechałem na teren powiatu Morąg i osiedliliśmy się na gospodarstwie rolnym”¹⁴; „w 1947 r. w czasach przesiedleń zostałem osiedlony w miejscowości Morąg Kudypy i zamieszkiwałem do roku 1968 r.”¹⁵; „dnia 13 VII 1945 roku wypisany ze szpitala i wrócił do rodzinnych stron. W 1947 w ramach akcji wysiedleńczej zostałem wysiedlony wraz z rodziną do miejscowości Folwark pow. Morąg”¹⁶. Do końca

¹¹ A. Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań 1998, s. 68.

¹² Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Moragu, sygn. DH 16398 OMO/50.

¹³ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/6.

¹⁴ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/38.

¹⁵ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/58.

¹⁶ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/112.

1949 r. do Morąga i w okolicie przybyło ok. 7,2 tys. ludzi z przedwojennych obszarów Polski oraz ok. 28,8 tys. z Polski centralnej¹⁷. Według spisu powszechnego z 1950 r. znaczna liczba ludności przybyła w okolicie Morąga z województwa warszawskiego (20,5%), białostockiego (7,7%), lubelskiego (7,1%). Około 23% ludności stanowiła wówczas ludność autochtoniczna¹⁸. Ponadto w drugiej połowie lat 50. XX w. na teren powiatu przybyło ok. 1000 rodzin z terenu ZSRR, był to efekt tzw. drugiej repatriacji, zwanej czasem „akcją łączenia rodzin”. Ludzie ci najczęściej osiedlali się poza miastem – byli zatrudniani w Państwowych Gospodarstwach Rolnych, przedsiębiorstwach leśnych, obejmowali także gospodarstwa indywidualne¹⁹. Kombatancki zaznaczali to w życiorysach: „W październiku 1941 r. wróciłem w strony rodzinne [pow. Grodno]. Po zakończeniu wojny od 1945 do 1958 r. pracowałem w kołchozie. W dniu 28 III 1958 przyjechałem do Polski jako repatriant i osiedliłem się w Żabim Rogu”²⁰.

Tuż po zakończeniu działań wojennych większość przybyśców osiedlała się w okolicznych wsiach, jako że Morąg był jedynym miastem w powiecie i miał ograniczoną „pojemność” mieszkaniową, także ze względu na zniszczenia. W 1945 r. szacowano, że w mieście pozostało ok. 30% zabudowy, nie działała elektrownia, gazownia²¹. Brak infrastruktury znacznie utrudniał zasiedlenie jeszcze w 1949 r.²² Z kolei od lat 50. XX w. obserwowane były migracje ze wsi rejonu morąskiego do różnych miast oraz powolny spadek liczby urodzeń na tym terenie²³.

¹⁷ A. Łuszczewska, *Ludność*, [w:] *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, red. A. Wakar, Olsztyn 1973, s. 199.

¹⁸ *Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1956, tabl. 34 „Ludność ujęta przez NSP z 1950 według miejsca zamieszkania w VIII 1939”, s. 76-77; S. Żyromski, *Procesy migracyjne...*, s. 105.

¹⁹ A. Łuszczewska, *Ludność...*, s. 200; *Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1955, s. 61-64.

²⁰ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morągu, sygn. DH 16398 OMO/115.

²¹ Zob. np. Plan urbanistyczny Morąga wykonany w Zakładzie Urbanistyki Politechniki Warszawskiej, na podstawie planów niemieckich i wizji w terenie, w skali 1:25000, w 1947 r., sygn. DH 8108 OMO; Z. Dudzińska, *Pionierskie lata*, [w:] *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, red. A. Wakar, Olsztyn 1973, s. 174 i 176.

²² Z. Dudzińska, *Pionierskie lata...*, s. 182.

²³ A. Łuszczewska, *Ludność...*, s. 201; *Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1956, tabl. 5 „Rozmieszczenie ludności i gęstość zaludnienia według powiatów w 1956 r.”, s. 8; *Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1957, s. 38.

Należy dodać, że współcześnie województwo warmińsko-mazurskie należy do tych w Polsce, które cechuje najintensywniejszy odpływ ludności²⁴.

Najczęściej przedstawia się negatywne konsekwencje migracji, głównie społeczne, dotyczące znacznego osłabienia więzi, stanów charakterystycznych dla szoku kulturowego czy rozbitcia tożsamości. Do pozytywów należy na ogół zwiększenie zamożności, poszerzenie aspiracji, poznanie innej kultury²⁵. W przypadku okolic Morağa pozytywne rezultaty migracji należałoby rozpatrywać niemal indywidualnie, w odniesieniu do sytuacji społeczno-ekonomicznej danej rodziny czy osoby.

W takich społecznościach częste jest zjawisko opisane przy pomocy pojęcia „kultura migracji”, czyli utrwalającej się zasady zmiany świata życia, w którym „wyjazdy są akceptowane, tolerowane, uzasadnione w opinii najbliższego środowiska, a powtarzające się przemieszczenia w bliskim otoczeniu dają możliwość obserwowania sposobów radzenia sobie z konsekwencjami migracji przez inne rodziny, osoby; oswajają ewentualne zagrożenia”²⁶. Ilustruje to następujący fragment życiorysu kombatanta: „Ochotniczo zgłosiłem się do odrodzonego WP. Skierowany zostałem na kurs Oficerów Intendentury w Lublinie, a po ukończeniu go pozostawiono mnie na dowódcę plutonu w tejże Szkole, którą następnie przeniesiono do Łodzi-Zgierza. Awansowałem kolejno do stopnia kapitana i przechodziłem funkcje od dowódcy plutonu i szefa Sztabu Szkoły. Po zabójstwie gen. Świerczewskiego mianowany zostałem dowódcą Baonu i skierowany do walk z bandami UPA, a po zakończeniu akcji skierowany zostałem do Wyższej Szkoły Piechoty w Rembertowie i tuż przed jej zakończeniem zostałem zwolniony podobno za Spychalszczyznę i Gomułkowszczyznę. Od 10 lutego 1949 r. rozpocząłem pracę jako komisarz ziemski w Tucholi. W radach narodowych pracowałem na kierowniczym

²⁴ K. Slany, M. Ślusarczyk, *Migracje zagraniczne Polaków w świetle NSP 2011. Trendy i charakterystyki socjodemograficzne*, [w:] *Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych*, red. D. Praszalowicz, M. Łuźniak-Piecha, J. Kulpińska, Kraków 2013, s. 5-6.

²⁵ D. Becker-Pestka, *Rodzina w obliczu migracji zarobkowych*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2012, T. I, s. 12-13.

²⁶ W. Danilewicz, *Tożsamość rodzinna „ponad granicami” w świetle koncepcji transnarodowej przestrzeni społecznej*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2011, T. XVII, s. 35.

stanowisku (kierownik Wydziału Rolnego i Leśnictwa w Tucholi, Sępólnie, Aleksandrowie Kujawskim, Wyrzysku, Kętrzyn i Bartoszyce) – stale przenoszony służbowo przez Ministerstwo Rolnictwa”²⁷.

To obraz migracji zawodowej, instrumentalnej, jednak nie bez znaczenia są ciekawość świata, realizacja marzeń, odwaga w konfrontacji z odmiennością, a także powody emocjonalne. Wprawdzie powojenna społeczność Morąga i okolic powstała w wyniku przymusowych przemieszczeń ludności, jednak można obserwować w niej elementy kultury migracji. Przy tym cechy społecznej struktury okolic Morąga sugerują, że stanowi ona rezultat interakcji i wartości instytucjonalnych, niż skutek sieci powiązań i relacji o charakterze kapitału społecznego²⁸. Prawdopodobnie jest to jeden z rezultatów przymusowej wymiany ludności i następstw społeczno-kulturowych.

Uwarunkowania tożsamości kombatantha

Przynależność do organizacji kombatanckich wymagała często znacznych kompromisów od członków, a także prawdopodobnie niesatysfakcjonujących zgód na interpretację działań zrealizowanych przez nich w przeszłości. Oznaczało to jednak, że na podstawie uzgodnionych, formalnych działań organizacji w środowisku lokalnym, odniesionych do tej przeszłości, wytwarzała się pewna podzielana tożsamość kombatantha/kombatancka²⁹. Podzielanie znaczeń używanych do identyfikacji i autoidentyfikacji wymagało w wielu sytuacjach pogodzenia często sprzecznych elementów tożsamości, wynikających z indywidualnych doświadczeń członków rodziny, przebiegu służby wojskowej, przynależności do rozmaitych grup partyzanckich i konspiracyjnych, przeżyć z obozów jenieckich, koncentracyjnych czy innych, traumy wyborów w sytuacjach ekstremalnych, fizycznych uszczerbków, konwersji światopoglądowych

²⁷ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morągu, sygn. DH 16398 OMO/19.

²⁸ W. Knapik, *Charakter więzi rodzinnych we współczesnej rodzinie wiejskiej na podstawie wybranych wskaźników zastosowanych w badaniach własnych*, „Wieś i Rolnictwo” 2013, nr 1, s. 84: Wioletta Knapik powołuje się na analizy Barbary Fedyszak-Radziejowskiej.

²⁹ Vide przykłady zróżnicowania działań, losów i przeżyć: Kronika „Udział kombatanatów w walkach II wojny światowej i obronie władzy ludowej – oraz – prace społeczne członków Koła Miejsko-Gminnego ZBoWiD w Morągu”, sygn. DH 15883 OMO.

etc.³⁰ Niech wystarczą dwa przykłady: „w 1957 zostałem powołany do służby wojskowej. Służbę wojskową odbywałem w zgrupowaniach wojsk OTK [Obrony Terytorialnej Kraju] jako górnik w kopalni «Siemianowice» w Siemianowicach Śląskich, tam też w 1958 r. przydażył [sic] mi się wypadek. W skutek [sic] wypadku utraciłem lewą nogę za kolano i doznałem licznych obrażeń ciała”³¹. I drugi przykład: „w październiku 1944 r. przedostałem się na teren polski i zgłosiłem się na [do] wojska w Białymstoku (...), w marcu [19]45. zostałem zwolniony na podstawie orzeczenia komisji lekarskiej. 8 maja 1945 zostałem aresztowany i skazany na 5 lat więzienia za nielegalne przekroczenie granicy i za znalezioną w schronisku nielegalną gazetkę (aresztowano 48 osób). Pierwsza amnestia darowała karę”³².

Wydaje się również, że znaczącą częścią tej tożsamości był stan niemal całkowitego zamknięcia części życia oraz moment przełomu, czyli „demobilizacji”, „zwolnienia do cywila” i konieczność radykalnej reorganizacji codzienności już poza rzeczywistością wojenną – wojskową, kombatanczą, obozową: „po wyjściu ze szpitala służyłem w wojsku polskim do 1947 r. W 1948 podjąłem pracę jako woźny w Państwowym Domu Dziecka w Nowym Dworze”³³; „za udział w walkach o wolność i niepodległość kraju zostałem odznaczony przez Radę Państwa orderem Krzyżem Srebrnym *Virtuti Militari*. Dnia 20 XII 1947 r. zostałem zdemobilizowany z wojska w Morażu”³⁴; „l Ludowym Wojsku Polskim służyłem bez przerwy do 28 VIII 1953 r. Zwolniony z powodu utraty zdrowia w związku ze służbą wojskową”³⁵; „po wojnie Samodzielna Kompania ckmów Przeciwlotniczych, Łączność+Warsztaty Samochodowe. 23 I 1946 zwolniony bezterminowo z jednostki. Orzeczenie przez Wojskową Komisję Lekarską z dnia 9 I 1946 rozkaz MON nr 14. W dniu 17 VI 1970 Zakład Pracy PGR Piaski dał mnie wypowiedzenie z pracy i 30 IX 1970 zostałem całkowicie zwolniony z pracy. Obecnie samodzielnie dorywczo pracuję, jestem często bezrobotnym, ze wzglę-

³⁰ Vide: M. Gałęziowska, *Zorganizowana starość na przykładzie kombatantów z Warmii i Mazur*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2017, nr 4, s. 126-130.

³¹ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morażu, sygn. DH 16398 OMO/28.

³² Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/54.

³³ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/68.

³⁴ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/72.

³⁵ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/85.

du że Administracja Państwowa nie chce dać mnie pracy”³⁶; „po częściowym wyleczeniu ran 5 III 1944 r. wstąpiłem do I Armii Ludowego Wojska Polskiego. Byłem przydzielony do Szkoły Oficerskiej (...) w Żytomierzu. Szkoły nie ukończyłem, gdyż z powodu otwierania się ran zostałem odkomenderowany do pracy w sztabie jednostki. W dniu 20 XI 1945 zostałem zdemobilizowany do cywila. Od dnia 1 XII 1945 r. do 30 VI 1977 pracowałem w Państwowych Gospodarstwach Rolnych ostatnio od 1 VII 1957 na stanowisku gł.[ównego] księgowego”³⁷.

Trudny proces reidentyfikacji dotyczył tych, którzy ulegli wypadkom podczas zasadniczej służby wojskowej już w czasie pokoju i jako nieprzydatni – zostali odrzuceni: „w czasie służby wojskowej dnia 26 VIII 1968 r. uległem wypadkowi. Na skutek tego doznałem amputacji prawej stopy. Do dnia 28 maja 1969 r. leczyłem się w szpitalu wojskowym w Olsztynie. Dnia 29 V 1969 zostałem zwolniony do cywila. Komisja inwalidzka w dniu 8 IX 1969 zaliczyła mnie do III grupy inwalidów wojskowych. Po zwolnieniu z wojska nigdzie nie pracuję. Jedynym źródłem mego utrzymania jest renta inwalidzka”³⁸; „pracę rozpocząłem [sic] 1975 r. w Spółdzielni Kółek Rolniczych w Morągu. 25 X 1976 r. zostałem powołany do odbycia zasadniczej służby wojskowej (...), po szkoleniu półrocznym zostałem przeniesiony służbowo (...). W czasie pełnienia obowiązków służbowych uległem wypadkowi, po czym zostałem inwalidą pierwszej grupy”³⁹; „w 1979 ożeniłem się. Dnia 27 IV 1979 r. stawiałem się do służby wojskowej, którą pełniłem w Morągu. W czerwcu tego roku podczas pełnienia obowiązków służbowych uległem wypadkowi. Po długotrwałym leczeniu klinicznym zwolniono mnie ze służby wojskowej 1 IX 1979 r. Od tego czasu nie pracuję i jestem na ręce [sic] wojskowej”⁴⁰.

Zasadniczym zadaniem organizacji kombatanckich w kwestiach pomocowych było utrzymanie stanu zobowiązania państwa w kwestii zapewniania zabezpieczeń socjalnych inwalidom wojennym i wojskowym: „źródło świadczeń nie tkwi w systemie ubezpieczeń społecznych dotyczących środowiska pracowniczego, a obo-

³⁶ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/34.

³⁷ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/64.

³⁸ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/62.

³⁹ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/70.

⁴⁰ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/81.

wiązku państwa do rekompensowania szkody na zdrowiu. Żołnierz powołany do służby przez państwo odniósł rany na polu walki. Stąd świadczenia rentowo-socjalne mają charakter «odszkodowawczy», co przedstawiciele Zarządu Głównego Związku zaczęli w latach sześćdziesiątych z naciskiem podkreślać⁴¹. Każde świadczenie, które umożliwiało refundację leczenia, kosztów medykamentów oznaczało nie tylko zwiększenie jakości życia samego poszkodowanego, ale i zmniejszało obciążenie finansowe jego rodziny.

Do elementów identyfikacji należały stan cywilny i sposób zakorzenienia w środowisku lokalnym. Obejmowało to również role członków rodziny, pełnione poza grupą rodzinną, trwałe i realizowane okresowo, w tym także rolę kombatanta. Więzi rodzinne i stowarzyszeniowe w Morągu cechuje również to, że aktywność kombatantów w sferze zawodowej i publicznej obejmowała prawie wyłącznie te zakresy działalności publicznej, miejsca i stanowiska pracy, które były proponowane przez administrację państwową – także przydział gospodarstw rolnych przez państwo – oraz przynależność do stowarzyszeń. Przynajmniej tylko takie aktywności w sferze publicznej są prezentowane w formalnych biografiach.

Rodziny członków organizacji kombatanckiej

Rodzina w podstawowych definicjach jest przedstawiana jako mała grupa społeczna i specyficzna instytucja, związana odrębnymi umowami, realizująca zarówno własne interesy ekonomiczne, jak i uczestnicząca w szerszych nurtach sfery gospodarczej⁴². Przy tym wszystkim rodzina to „strumień zdarzeń”⁴³. Ta metafora wskazuje sposób funkcjonowania rodziny w czasie – pojawianie się i dorastanie dzieci, starzenie się małżonków, proces kształtowania relacji miłości, przyjaźni, a także osłabiania i skracania więzi między członkami rodziny. Rodzina jako „strumień zdarzeń” jest zasilana bądź osłabiana przez charakter więzi z oto-

⁴¹ „Protokoły Walnych Zebrań Oddziału ZIW” w Morągu, 1971-2003, sygn. DH 16401 OMO: Przemówienie przewodniczącego oddziału [Jana Niewęgłowskiego-?] z 6 maja 1999, z obchodów 80-lecia ZIW.

⁴² D. Gębuś, *Rodzina. Tak, ale jaka?*, Warszawa 2006, s. 24.

⁴³ A. Giza, *Spoleczeństwo jako problem koordynacji: rola wiedzy w stanowieniu bytu społecznego*, „Zarządzanie Publiczne” 2012, nr 1, s. 54.

zeniem⁴⁴. Jest ona łącznikiem – teoretyczną formą pośrednią – między wspólnotą a stowarzyszeniem⁴⁵. Do tych struktur zalicza się również środowisko lokalne, w tym miejsce zamieszkania i miejsca realizacji codzienności, środowiska pracy i szkoły, środowiska sąsiedzkie, przodków i rodziny pochodzenia, inne rodziny – zaprzyjaźnione, zaznajomione, złączone wspólnym interesem⁴⁶. Więż jest tu rozumiana za Leonem Dyczewskim jako „wypadkowa sił wewnętrznych istniejących w rodzinie i sił zewnętrznych działających na jej członków i na całościowo rozumianą grupę rodzinną”⁴⁷. Jej cechy ilustruje fragment życiorysu kombatanta: „w marcu 1931 r., w czasie ćwiczeń wojskowych uległem wypadkowi i doznałem złamania prawego podudzia. Leczyłem się w szpitalu wojskowym w Kownie. W czasie służby wojskowej ukończyłem dwie klasy szkoły podstawowej. Dnia 10 lutego 1932 r. zostałem zwolniony do cywila. (...) Dnia 10 listopada 1940 r. zawarłem związek małżeński (...) w posagu od teścia dostałem gospodarstwo rolne i od tego momentu pracowałem na własnym gospodarstwie rolnym. W lipcu 1947 r. przyjechałem wraz z żoną i dziećmi do wsi Nawizowka [Naasewitt – Nieświca?], gdzie gospodarzyłem do 1971 r. W 1971 przenieśliem się do wsi Bramka gmina Morağ i objąłem gospodarstwo rolne o powierzchni 11,26 ha, na którym gospodarzyłem do 1985. W tym czasie przepisałem gospodarstwo rolne na syna. Obecnie utrzymuję się z renty inwalidzkiej. Na utrzymaniu mam żonę w wieku 70 lat”⁴⁸.

Można przypuszczać, że więzi strukturalno-przedmiotowe oraz osobowe kształtują się w większym stopniu wewnątrz grupy rodzinnej, a więzi społeczno-kulturowe mają w większym stopniu charakter zewnętrzny. Jednak jest to założenie modelowe, natomiast praktyka i rzeczywistość społeczna wskazuje, że więzi mają charakter procesualny⁴⁹. Obrazują to losy kaprała Armii Krajowej, który po rozbiciu oddziału działał dalej w ruchu oporu, w marcu 1945 r. wyjechał w poznańskie i pracował jako strażnik na kolei.

⁴⁴ E. Hałas, *Symbole w interakcji*, Warszawa 2001, s. 229.

⁴⁵ Ibidem, s. 214.

⁴⁶ L. Dyczewski, *Więż pokoleń w rodzinie*, Warszawa 1976, s. 12.

⁴⁷ L. Dyczewski, *Więż rodzinna a media elektroniczne*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, z. 1, T. LXVII, s. 226-227.

⁴⁸ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morağu, sygn. DH 16398 OMO/3.

⁴⁹ L. Dyczewski, *Więż rodzinna...*, s. 229.

Tam zachorował na tyfus i gruźlicę kręgosłupa. Po leczeniu w Poznaniu „w końcu grudnia 1946 przyjechałem w olsztyńskie, do brata stryjecznego Witolda, który mieszkał i miał gospodarkę we wsi Lepno, pow. Moraąg”, był słaby i leczył się, „lecz nie mając środków do życia z dniem 1 IV 1947 podjąłem pracę w PNZ [Państwowe Nieruchomości Ziemskie] gospodarstwo Budwity (dawniej Budniewo)”, potem ożenił się i przeniósł się do pracy w PGR. Od 1961 r. należał do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej [PZPR], do Związku Bojowników o Wolność i Demokrację [ZBoWiD] od 1982 r.⁵⁰

Uwarunkowań stanu sieci więzi jest dużo więcej, należy do nich kompetencja komunikacyjna w sensie społecznym i technologicznym oraz zewnętrzne uwarunkowania kulturowe. Celem jest podtrzymywanie więzi, zależnie od stanów psychospołecznych, finansów i możliwości pokonywania dystansów fizycznych: „po kapitulacji Niemiec [sic] przeniesiony na pisarza kompanii. Po demobilizacji pojechałem do ZSRR zabrać żonę i dziecko do Polski. Po powrocie w marcu 1946 r. osiedliłem się we wsi Bogaczewo gm. Moraąg woj. Olsztyn”⁵¹.

Według współczesnych, ogólnopolskich statystyk silne więzi, podtrzymywane przez częstą, bezpośrednią komunikację i starania o bliskość fizyczną są przedmiotem dążeń i doświadczeń ¾ badanych⁵². To wskazanie oznacza, że więzi rodzinne są przede wszystkim wspólnotowe⁵³. Jednak więzi rodzinne i stowarzyszeniowe przybierają też kształt strategii rozwojowych, związanych z rozszerzeniem lub ograniczeniem dostępu do różnorodnych dóbr. Wówczas więzi mają charakter zależności, także hierarchicznej, o różnym stopniu „związania”, przynależności, spójności, które są również wynikiem stanu zakorzenienia rodziny w społeczności lokalnej⁵⁴. Ilustrują to dwa życiorysy członków ZIW w Moraągu. Pierwszy należy do byłego żołnierza, który od 1944 służył w Armii Czerwonej, został ciężko ranny, po wyzdrowieniu wrócił do wojska,

⁵⁰ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Moraągu, sygn. DH 16398 OMO/7.

⁵¹ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/82.

⁵² CBOS, Komunikat z badań BS/107/2013 pt. „Więzi rodzinne”, oprac. R. Boguszewski, Warszawa 2013, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_107_13.PDF (data dostępu: 13.02.2023).

⁵³ E. Hałas, *Symbole w interakcji...*, s. 214.

⁵⁴ J. Poleszczuk, *Rodzina – wspólnota konfliktowych interesów*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2014, T. XXIV, s. 15.

po wojnie zdemobilizowany, przyjechał w okolice Morąga, ożenił się: „gospodarowałem wspólnie z teściową i żoną (...) od 1950 zacząłem bardzo poważnie chorować. Odezwały się odłamki z czasów wojny. (...) W 1974 zaliczono mnie do III grupy inwalidztwa wojennego, a od 1979 do II grupy biorąc pod uwagę ogólny stan zdrowia. Po śmierci teściowej gospodarstwo przejęła żona, której pomagam (...)”⁵⁵. Druga relacja jest następująca: „po przejściu na emeryturę rozpocząłem intensywne starania o uznanie mnie za inwalidę wojennego. W dniu 29 XI 1983 stanąłem na KiZ [popularny skrót określenia komisji lekarskich w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych] i zostałem zaliczony do III-iej grupy inwalidów wojennych. Od tego momentu otrzymuję dwa zaopatrzenia, tj. emerytalne i rentę inwalidy wojennego. Dnia 21 kwietnia 1988 r. zmarła moja żona, która cały czas nie pracowała i była na moim utrzymaniu. Obecnie mieszkam sam”⁵⁶.

Wskaźnikami tożsamości rodzinnej są daty zawarcia małżeństwa, czas jego trwania, posiadanie dzieci, gdyż wiążą się z indywidualnymi sytuacjami życiowymi. W omawianym środowisku jest to np. czas i powód osiedlenia się w powiecie, zamożność, czyli urządzenie się, zatrudnienie, a także indywidualnie i społecznie odczuwane rezultaty wojny. Nieustająco ważna jest historia wojenna, szczególnie jeśli trauma dotknęła większą część rodziny. Przykładem służy relacja kombatanta, który ożenił się w 1924 r.: „żona w posagu otrzymała gospodarstwo rolne o pow. 6 ha. Na gospodarstwie rolnym pracowałem do wybuchu II wojny światowej. (...) w styczniu 1943 wstąpiłem razem z żoną dobrowolnie do radzieckiej partyzantki Brygada Partyzancka im. Suworowa. (...) W dniu 18 IV 1944 po wykonaniu zadania wracając do rejonu zgrupowania, wraz z dwoma kolegami trafiłem na minę niemiecką. Koledzy zginęli na miejscu, a ja zostałem ciężko ranny i kontuzjowany w prawą nogę i prawą rękę. Przez pół roku leczyłem się po kryjomu leżąc w stodole. Za przynależność do ruchu partyzanckiego wróg prześladował moją rodzinę. Faszyci zamordowali brata żonatego wraz z rodziną, zastrzelili moją 6-letnią córkę, żonie złamali nogę. Spalili mój dom. Po takim wyleczeniu nadal pracowałem na gospodarstwie rolnym do 1946 r.

⁵⁵ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morągu, sygn. DH 16398 OMO/15.

⁵⁶ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/31.

w marcu 1946 r. wyjechałem do Polski w ramach repatriacji i osiedliłem się na gospodarstwie rolnym we wsi Książnik, gmina Miłakowo, gdzie gospodarzyłem do 1960 r.”⁵⁷

Warto dodać, że w kronikach i dokumentach organizacji kombatanckich informacje o rodzinie pojawiają się w związku ze śmiercią członka zwyczajnego – wtedy jego żona (najczęściej) stawała się członkiem podopiecznym. Informacje o współmałżonku były też zapisywane w kartotece związkowej w rubryce „ilość osób na utrzymaniu”. Biografie prezentowane w kronikach, czyli dokumentach reprezentacyjnych, zawierają dane o przebiegu służby wojskowej, pracy społecznej, także w organizacjach kombatanckich oraz o odznaczeniach. Obrazuje to biogram podpułkownika w stanie spoczynku: „dnia 20 lipca 1944 wstąpił ochotniczo do Ludowego Wojska Polskiego II Armii do plutonu zwiadu jako zwiadowca artylerii. W składzie 3 Sztabowej Baterii brał udział w walkach na szlaku Nysa-Drezno. W nocy z dnia 24 na 25 IV 1945 został ranny i kontuzjowany. Jest inwalidą wojennym II grupy. Za działalność bojową został odznaczony Krzyżem Walecznych, Brązowym Medalem Zasłużonych na Polu Chwały, Brązowym, Srebrnym i Złotym Krzyżem Zasługi oraz polskimi i radzieckimi odznaczeniami pamiątkowymi. W latach 1981-1987 pełnił funkcję prezesa Związku Byłych Żołnierzy Zawodowych. W latach 1984-1988 – radny miasta i gminy Morąg. Od 1958 jest we władzach ZBoWiDu. Za pracę społeczną i zawodową został odznaczony KKOOP [Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski]. Od 1983 jest prezesem Oddziału ZIW w Morągu”⁵⁸. Z danych ZIW dodatkowo wynika, że podpułkownik był żonaty, miał średnie wykształcenie, należał też do PZPR⁵⁹. Rodziny często pozostawały w tle, dostarczając więzi utrzymujących członka organizacji kombatanckiej w życiu społecznym. Za to ich znaczenie wzrastało z biegiem lat, gdy malały możliwości aktywnego uczestnictwa w organizacji.

Mimo wagi więzi rodzinnych dla tożsamości osoby, w świetle dokumentów instytucji, czyli w przypadku przynależności i uczestnictwa w tożsamości organizacji kombatanckiej, „rodzinnosc” wydaje się być podporządkowana osobistej historii związanej ze

⁵⁷ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/22.

⁵⁸ Kronika Oddziału ZIW w Morągu, sygn. DH 16408 OMO.

⁵⁹ Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Morągu, sygn. DH 16398 OMO/29.

służbą w formacjach militarnych. Ilustrują to dwie relacje, ukazujące wartość więzi stowarzyszeniowej, w wymiarze indywidualnego radzenia sobie i aktywności społecznej. Pierwsza to historia żołnierza – rezerwisty, na którą składa się wyłącznie wykaz często zmienianych miejsc pracy: „15 lipca 1945 r. zostałem przeniesiony do rezerwy w stopniu sierżanta. Po przeniesieniu do rezerwy wyjechałem do Morąga i pracowałem w Urzędzie Wodno-Melioracyjnym – kierowca samochodu. Od 16 I 1947 do 30 III 1948 pracowałem [w] RKU [Rejonowej Komendzie Uzupełnień] pracownik kontraktowy. 1 IV 1948 do 30 VII 1951 Powszechna Organizacja SP Szef Sztabu Powiatowego Komendy SP Morąg. 1 IX 1951 – 30 X 1953 pełniłem służbę wojskową WKU [Wojewódzka Komenda Uzupełnień] Morąg kierownik kancelarii następnie Kierownik Sekcji I w stopniu chorążego. 30 X 1953 przeniesiony do rezerwy rozkazem MON nr 1232 z dn. 2 X 1953 r. 1 XI 1953 do 30 VI 1957 Państwowe Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej kierownik zaopatrzenia i zbytu. 1 VII 1957 do 31 VII 1975 Powiatowy Sztab Wojskowy Morąg – Powiatowy Inspektor Samochodowy. 1 VIII 1975 do 31 XII 1986 Miejski Inspektor Samochodowy. 1 I 1987 jestem na emeryturze”⁶⁰. Druga relacja opisuje społeczną aktywność byłego więźnia obozu koncentracyjnego: „13 maja [brak daty rocznej] zostałem aresztowany przez gestapo i wywieziony w dużej grupie do obozu w Dachau. Tam straciłem zdrowie i siły. Po wyzwoleniu w sierpniu 1945 r. wróciłem do Kraju. Objąłem gospodarstwo o pow. 11 ha we wsi Wielki Dwór. W dniu 5 X 1976 r. orzeczeniem Inwalidzkiej Komisji Lekarskiej zostałem zaliczony do II-ej grupy inwalidów z obozu koncentracyjnego. (...0 Bardzo dużo pracowałem społecznie. W maju 1946 r. zorganizowałem Ochotniczą Straż Pożarną i przez 30 lat byłem jej prezesem. Przez 15 lat byłem prezesem Kółka Rolniczego. Przez dwie kadencje byłem radnym Powiatowej Rady Narodowej w Morągu. Przez 5 lat pełniłem funkcję wiceprzewodniczącego Rady Spółdzielczej GS Samopomoc Chłopska w Myślicach”⁶¹.

Przynależność członków rodziny do stowarzyszeń, związków, partii i jakichkolwiek organizacji zewnętrznych wywierała znaczący

⁶⁰ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/14.

⁶¹ Ibidem, sygn. DH 16398 OMO/16.

wpływ na relacje wewnątrzrodzinne⁶². Członkostwo w organizacji kombatanckiej dominowało, ale pozwalało w miarę płynnie łączyć przeszłość i teraźniejszość rodzin, miało charakter zabezpieczający codzienność, wspólnotowy i potencjalnie wyzwalający aktywność.

Podsumowanie

Związki kombatanckie skupiające uprawnionych w Morażu i w okolicach były dla środowiska lokalnego ważnym źródłem więzi i tożsamości. Ich działania koncentrowały się na łagodzeniu niepewności charakterystycznej dla wykorzenienia, na wartości przeszłości wojskowej oraz zabezpieczaniu bytu w teraźniejszości. Integrowały członków i ich rodziny wokół rozwiązywania problemów materialnych dnia codziennego i kwestii kulturowych – dawały wspólne/podzielane nastawienia do rzeczywistości. Wszyscy kombatancki osiedlili się w okolicach jako ludzie obcy. Przynależność do związku nakazywała uczestnictwo we wspólnych inicjatywach społecznych, świętach i wymuszała niejako takie współuczestnictwo na ich rodzinach⁶³. Związki kombatanckie zapewniały także opiekę rodzinom zmarłych członków.

Wydaje się, że identyfikacja indywidualna, uzyskiwana w efekcie przynależności organizacyjnej, była znacząca w prezentowanym kontekście czasowym, politycznym i społecznym. Pozwalała podtrzymać znaczenie dokonywanych w przeszłości wyborów oraz zmniejszała ciężar doznanych krzywd i strat. Wydaje się, że niezwykle istotną cechą tożsamości społeczności lokalnej jest procesualność funkcji związków kombatanckich wobec środowiska lokalnego. W zależności od potrzeb członków organizacje skupiały się na wzmacnianiu znaczenia przeszłości, a z biegiem lat – na sile relacji międzyludzkich, opiece zdrowotnej i pomocy materialnej, uzyskiwanej w oparciu o żołnierską i wojskową przeszłość⁶⁴.

Zasadnicze zadania organizacji kombatanckich w okolicach Moraża polegały na scalaniu zatowiszowanej zbiorowości lokalnej
1) poprzez odwołanie się do podzielanej przeszłości i tworzenie

⁶² L. Dyczewski, *Więź pokoleń...*, s. 42.

⁶³ Kronika Oddziału ZIW w Morażu, sygn. DH 16408 OMO: fotografie z uroczystości odsłonięcia pomnika „Pamięci poległych na frontach II wojny światowej oraz w partyzantce i placówkach samoobrony na Wołyniu”.

⁶⁴ *Ibidem*.

wspólnoty kombatanckiej nawet w sytuacji utraty lub negacji tej przeszłości; 2) poprzez narzucanie kompromisów co do ocen przeszłości; 3) poprzez okazjonalne lub sytuacyjne zastępowanie więzi charakterystycznych dla społeczności osiadłych przez więzi instrumentalne (np. pomocowość); 4) poprzez nacisk instytucjonalny na rodzinę w kwestiach dotyczących członka danej organizacji; 5) poprzez pełnienie funkcji łącznika między członkiem a państwem. Takie też było znaczenie organizacji kombatanckich w kształtowaniu autoidentyfikacji członków.

Bibliografia / References

- Becker-Pestka D., *Rodzina w obliczu migracji zarobkowych*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2012, T 1.
- Bobryk A., *Tożsamość narodowa i asymilacja. Dylematy integracji*, [w:] *Kultura pogranicza. Pogranicze kultur*, red. A. Bobryk, Siedlce–Pułtusk 2005.
- Bobryk A., *Usage of mother tongue by minorities in public life in Poland. The example of the German minority*, [w:] *The Fifth International Conference on History and Political Sciences. Proceedings of the Conference (January 23, 2015)*, red. K. Orzechowska, Wiedeń 2015.
- Danilewicz W., *Tożsamość rodzinna „ponad granicami” w świetle koncepcji transnarodowej przestrzeni społecznej*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2011, T. XVII.
- Dudzińska Z., *Pionierskie lata*, [w:] *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, red. A. Wakar, Olsztyn 1973.
- Dyczewski L., *Więź pokoleń w rodzinie*, Warszawa 1976.
- Dyczewski L., *Więź rodzinna a media elektroniczne*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, z. 1, T. LXVII.
- Gałęziowska M., *Zorganizowana starość na przykładzie kombatanatów z Warmii i Mazur*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2017, nr 4.
- Gębuś D., *Rodzina. Tak, ale jaka?*, Warszawa 2006.
- Giza A., *Społeczeństwo jako problem koordynacji: rola wiedzy w staniu bytu społecznego*, „Zarządzanie Publiczne” 2012, nr 1.
- Hałas E., *Symbole w interakcji*, Warszawa 2001.
- Holstein J.A., Gubrium J.F., *Interpretive Practice and Social Action*, [w:] *The Sage Handbook of Qualitative Research*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Thousand Oaks–London–New Delhi 2005.
- Kersten K., *Osadnictwo wojskowe w 1945 r. Próba charakterystyki*, „Przegląd Historyczny” 1964, nr 4.
- Knapik W., *Charakter więzi rodzinnych we współczesnej rodzinie wiejskiej na podstawie wybranych wskaźników zastosowanych w badaniach własnych*, „Wieś i Rolnictwo” 2013, nr 1.

- Luszczewska A., *Ludność*, [w:] *Moraq. Z dziejów miasta i powiatu*, red. A. Wakar, Olsztyn 1973.
- Osełkowski C., *Oficjalne i faktyczne cele osadnictwa wojskowego na pograniczu polsko-niemieckim po II wojnie światowej*, „Słupskie Studia Historyczne” 1993, nr 3.
- Poleszczuk J., *Rodzina – wspólnota konfliktowych interesów*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2014, T. XXIV.
- Sakson A., *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań 1998.
- Slany K., Ślusarczyk M., *Migracje zagraniczne Polaków w świetle NSP 2011. Trendy i charakterystyki socjodemograficzne*, [w:] *Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych*, red. D. Praszałowicz, M. Łuźniak-Piecha, J. Kulpińska, Kraków 2013.
- Zarycki T., *Wybrane dylematy budowania tożsamości regionalnej*, [w:] *Tożsamość województwa świętokrzyskiego w kontekście kraju i Unii Europejskiej*, red. A. Kasińska-Metryka i R. Miernik, Kielce–Katowice 2008.
- Żyromski S., *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945-1949*, Olsztyn 1971.

Źródła

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie:

- sygn. DH 8108 OMO – Plan urbanistyczny Moraqa wykonany w Zakładzie Urbanistyki Politechniki Warszawskiej, na podstawie planów niemieckich i wizji w terenie, w skali 1:25000, w 1947 r.
- sygn. DH 15883 OMO – Kronika „Udział kombatantów w walkach II wojny światowej i obronie władzy ludowej – oraz – prace społeczne członków Koła Miejsko-Gminnego ZBoWiD w Moraqu”.
- sygn. DH 16398 OMO/1-115 – Karty osobowe członków Oddziału ZIW w Moraqu.
- sygn. DH 16401 OMO – „Protokoły Walnych Zebrań Oddziału ZIW 1971-2003”.
- sygn. DH 16408 OMO – Kronika Oddziału ZIW w Moraqu.

Internet

CBOS, *Komunikat z badań BS/107/2013 pt. „Więzi rodzinne”*, oprac. Boguszewski R., Warszawa 2013, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_107_13.PDF (data dostępu: 13.02.2023).

Inne

- Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1955.
- Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1956.
- Rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1957.